

ПИТАННЯ БАГАТОКУЛЬТУРНОСТІ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КАНАДСЬКИХ УКРАЇНЦІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЯРОСЛАВА РУДНИЦЬКОГО

Питання збереження канадськими українцями національної ідентичності займає помітне місце у науковій спадщині відомого українського та канадського мовознавця, історика, громадського діяча Ярослава Рудницького (1910-1995 рр.). Після прибуття у 1949 р. до Канади, перед Я. Рудницьким відкрилось широке поле діяльності, передусім як дослідника, котрий ще у міжвоєнному Львові багато уваги присвячував питанню національної самобутності та мови. Професор Альбертського університету Яр Славутич визнавав: «Почалася українська наука в Канаді лише з приїздом сюди д-ра Ярослава Рудницького... [в особі якого] поєднано дві повно виявлені якості — сумлінний учений і діяльний організатор науки»¹. Справді, здебільшого як філолог і науковець знаний сьогодні Я. Рудницький академічній спільноті (Я. Дзира, Г. Дідківська, Р. Зорівчак), тоді як його громадська діяльність залишається поза увагою дослідників.

Своє знайомство з Канадою та особливостями співжиття у цій країні різних етнічних груп Я. Рудницький розпочав ще у Європі. Однак, як пізніше згадував: «Нікуди правди діти, про Канаду в Європі знають мало. Коли спитати про Торонто, Вінніпег або Саскатун пересічного мешканця Мадриду, Мюнхену, Брюсселя чи Парижу, то його відповіді будуть мати багато дечого, що може свідчити про повну ігнорацію канадійських відносин у цій країні»². Тож, основне ознайомлення Я. Рудницького з Канадою — цим «американським Сибіром», — відбулось уже безпосередньо на новому місці роботи — у Манітобському університеті, де він створив та очолив департамент славістичних студій.

Умови національно-культурного життя українців в Канаді були дещо іншими, аніж в Польщі, де Я. Рудницький народився й відбувся як науковець. Втім, попри більше дотримання демократичних традицій, на північноамериканському континенті на українську самобутність теж чатувала небезпека. Чимало матеріалу для своїх перших наукових розвідок стосовно стану збереження канадськими українцями своєї національної ідентичності Я. Рудницький почерпнув із фольклору — пісень, оповідань, жартів, складених на чужині вихідцями з українських земель. У збірнику «До українсько-канадійської фольклористики й діалектології», що вийшла під його редакцією, вміщено тексти народних пісень, що змальовують втрату найважливіших ознак національної самобутності³.

Головними чинниками збереження національної ідентичності Я. Рудницький вважав: компактність та чинник місця проживання (село/фермерське господарство чи місто), створення сімей з представників однієї етнічної групи, активну просвітницьку роботу

церкви* та громадських організацій, навчання рідною мовою, наявність власних засобів масової інформації тощо⁴. Не останню роль у цьому процесі мало також відіграти відновлення історичної справедливості та дотримання принципу неупередженості. Зокрема, Я. Рудницький піддав критиці і на поліг на виправленні статті про галичан в Канаді, поміщеній у першій канадській шеститомній енциклопедії (1935–1937 рр.). Текст написаного був тенденційним, і навіть образливим (автор статті, з-поміж іншого, наголошував на сексуальній розпущеності вихідців з Галичини). Поява такого матеріалу, очевидно, мала політичний підтекст і пояснювалася ставленням до галицьких українців як колишніх підданих Австро-Угорської держави — суперниці Канади у Першій світовій війні. У 1950 р. Я. Рудницький зустрівся у Торонто з редактором енциклопедії Вільямом Стюартом Волесом і запропонував виправити неточності. Здивований таким перебігом справи, редактор зізнався, що: «За винятком жидівської групи, ніхто не цікавився й не реагував на статті про етнічні групи в ній (енциклопедії — *Р. С.*)»⁵. Відтак, уже в 1953 р. Я. Рудницький отримав запрошення написати статтю про українців Канади до нового видання усеканадської енциклопедії.

Питання збереження національної ідентичності в умовах існування «канадської мозаїки» у другій половині ХХ ст. украї загострилося. У 1963 р., у відповідь на зростання незадоволення серед франкоканадців Квебеку своїм мовним становищем, створено Королівську комісію з питань двомовності та двокультурності. Вона зосередила діяльність на вивченні рівня двомовності у федеральній адміністрації, ролі громадських і приватних організацій у намаганні поліпшити міжкультурні відносини. Співголовами Королівської комісії стали Анрі Лорендо (франкоканадець) та Девідсон Дантон (англоканадець). Комісія складалась з десяти обраних комісарів — по чотири англо- і франкоканадці, та двох представників інших етногруп — польської та української. У липні 1963 р. Я. Рудницький, на той час уже знаний науковець, отримав особисте запрошення від прем'єр-міністра Канади Лестера Пірсона репрезентувати інтереси української громади Канади в «комісії Лорендо-Дантона».

Участь в Комісії з питань двомовності та двокультурності давала Я. Рудницькому можливість заглибитися в етнополітичні проблеми країни, передусім стосовно англо-французького антагонізму. Як згадувала Таня Носко-Оборонів: «Рудницький радо прийняв пропозицію прем'єр-міністра Пірсона... Він мав змогу посвятити себе цілковито тій важливій справі, бо ж вона мала вирішити теж існування й долю «етнічних» груп Канади»⁶. Саме за час діяльності цієї комісії, на думку Івана Теслі та Павла Юзика, українці сповна змогли виявити свої домагання як окрема національна спільнота⁷.

Ознайомившись з працями Я. Рудницького, можна констатувати: громадський діяч з повагою ставився до прагнень франкоканадців зберегти

* Після II Ватиканського собору відбувається поступовий процес лібералізації у виборі мови на богослужіннях. У 1967 р. архієпископ Української католицької церкви у Канаді Максим Германюк наголосив: «Рідна мова – Божий наказ».

власне національне «Я». Приклад квебекців (передусім заходи, спрямовані на розширення сфери вживання французької мови) визнавався частиною українських інтелектуалів у Канаді своєрідним еталоном того як слід зберігати національну ідентичність. Вперше Я. Рудницький «відкрив» для себе Французьку Канаду на спільному з'їзді американських та канадських славістів у Монреалі 1956 р. «В поїзді до Монтреалу, — пише автор, — я збагатився... тим, що на таких з'їздах можна досягнути «перфектного білінгвізму»: половина доповідей та дискусій була англійсько-французька... Французи прекрасні господарі не тільки в Парижі, але й у Монреалі: організація, обслуга й гостина на цьому з'їзді були *non plus ultra*»⁸. Описуючи свою подорож до Монреаля, Я. Рудницький водночас із неприхованим захопленням оповідає про релігійно-національну маніфестацію у честь Івана Хрестителя — покровителя Квебеку (24 червня). «Її (маніфестації — Р. С.) гаслом було: «Не забудемо себе як французів». Тут і стара французька культура на фловтах, і мова, і фольклор, і все чим живе французька Канада до цієї пори»⁹.

Певна річ, франкоканадці теж були жертвою асиміляції з боку англоканадців, однак Я. Рудницького хвилювала не так асиміляція під тиском «сильніших культур», як «свідома асиміляція». Яскравий приклад останньої знаходимо у спогадах діячки сепаратистської Квебекської партії Елен Пелетьє-Беляржон, у яких описано про спільний з чоловіком візит до одного українця-високопосадовця (прізвище не подано — Р. С.) з приводу відкриття у Монреалі французької гімназії: «Він походив з українського роду. Батько — швець, працював важко щоб послати його на правничі студії. Але перше, що він зробив, ставши адвокатом — змінив на англійський лад своє прізвище. В його офісі висіли портрети Королеви, Вінстона Черчїлля, а також карта світу із позначеннями червоним кольором країн Співдружності. Він став більше англійським аніж самі англійці. Вислухавши нас хвилинку він сказав: «Пане і пані Беляржон, я не розумію Вас. Ви шановані люди і маєте всі можливості в житті. Чому ж тоді пов'язуєте себе з франкоканадцями, які в своєму загалі є бідними, темними і більшість свого часу проводять клянучи і п'ючи пиво? Він не міг зрозуміти, чому ми так ревно не асимілюємось, як це зробив він» — резюмує Е. Пелетьє-Беляржон¹⁰.

Сказане на той час пересічним українцем: «Я канадець», у першу чергу, означало: «Я англомовний канадець». Характерно, що на відміну від більшості представників канадських українців, Я. Рудницький не заперечував потреби надати французькій мові статусу офіційної. Втім, він висунув концепцію «широкої двомовності», виділяючи два її варіанти: англо-французьку (більшість Канади) і франко-англійську (Квебек). Такий підхід жодним чином не мав сприяти поділові Канади на дві замкнені культурно-лінгвістичні території. «На наш погляд, — писав Рудницький, — термін «двокультурність» означає дві реалії. Перша — те, що Канада є державою двох культур, які мають рівні можливості для існування і процвітання. Друга — ці культури мають не лише співіснувати, але й співпрацювати всередині нашої країни»¹¹.

Учений обстоював ідею багатомовної і багатокультурної Канади та звертав увагу на те, що пропаговану в канадському суспільстві двомовність не слід розуміти виключно як англо-французьку, бо є регіони, де позиції французької мови слабкі — Захід Канади. Згідно перепису населення 1961 р. українці (473 337 осіб) за своєю чисельністю поступалися, окрім зрозуміло англо- (7 996 669 ос.) і франкоканадцям (5 540 346 ос.), лише німцям (1 049 599 ос.)¹². За винятком Онтаріо (127 911 ос.; 2,05% провінційного населення), вони зосереджувались здебільшого у Степових (Прерійних) провінціях: Альберті (105 923 ос.; 7,95%), Манітобі (105 372 ос.; 11,43%) і Саскачевані (78 851 ос.; 8,52%)¹³. Українська мова мала там найміцніші позиції, оскільки дві третини усіх канадських українців, що визнавали українську рідною мовою, проживали саме у Преріях. Тому найкращим виходом із ситуації, на думку Я. Рудницького, мала бути багатомовна й багатокультурна Канада з двома офіційними та багатьма регіональними мовами (т.зв. «ономастичний білінгвізм»)¹⁴.

Регіональну двомовність Я. Рудницький розглядав у кількох варіантах: англо-німецьку, англо-італійську, англо-українську, франко-італійську, франко-українську і франко-німецьку — залежно від співвідношення конкретних етнічних груп на тій чи іншій території¹⁵. Зафіксовані в Канаді мови вчений поділяв на три категорії: корінні, колоніальні, іммігрантські. Оперуючи даними канадського перепису 1961 р., дослідник визначив три найпоширеніші мови в межах основних мовних груп: в германській мовній групі — англійська (10 660 534 ос., що вважають її рідною проти 947 356 ос., котрі спілкуються іншими мовами германської групи); в романській групі — французька (5 123 151 ос. проти 404 791 представників інших романських мов); у слов'янській групі — українська (361 496 ос. проти 305 038 носіїв інших слов'янських мов)¹⁶. Тож, напрошувався висновок, що поряд із англійською та французькою мовами, українська мала достатньо підстав претендувати на особливий статус.

Логічним продовженням бачення майбутнього Канади в інтерпретації Рудницького, стала промова «Канада: багатокультурна нація» сенатора П. Юзика, виголошена 3 березня 1964 р. Її суть полягала в тому, що держава в етнічному розумінні складається не лише з англо- і франкофонів, але й з «третього компоненту». Цим «третім компонентом» («третьою силою») є аллофони — канадці не англосаксонського й не французького походження, чії позиції особливо міцні в західних провінціях, де українці, поляки, німці та інші іммігранти складають значну частину населення. «Третій компонент» у Канаді станом на 1961 р. становив 26%, що лише на 4% менше від загальної кількості франкоканадців у державі (англоканадці склали на той час 44%). Щобільше, у Саскачевані він складав 53%, Альберті 49%, Манітобі 48% і тенденція до його кількісного зростання була відчутною, тоді як кількість англоканадців постійно зменшувалася, а чисельність франкоканадців не зазнавала серйозних змін¹⁷. Таким чином, «третій компонент» за сміливим твердженням П. Юзика претендуватиме на отримання статусу окремої нації поряд із двома існуючими¹⁸.

Натомість, у попередньому звіті Королівської комісії з питань двомовності і двокультурності, де як вже зазначалося працював Я. Рудницький, основна увага була сконцентрована навколо франкоканадської проблеми. «Канада, — йшлося у документі, — переживає найбільшу кризу з часу утворення федерації..., яка не є традиційним конфліктом між більшістю і меншістю, а швидше конфліктом між двома більшістями — більшістю в Канаді і більшістю в Квебеку» (§134)¹⁹. Зібраний «комісією Лорендо-Дантона» матеріал засвідчив, що франкоканадці не займають відповідальних посад у федеральних інституціях, мають гірші освітні можливості, знайти роботу їм важче ніж англофонам і французька мова не належно захищена законодавством. Тож, комісія рекомендувала федеральному уряду виправити ці недоліки, дотримуючись принципу «рівності двох головних мов і культур» (§5)²⁰. У редакторській замітці канадського україномовного часопису «Нові дні» з цього приводу обурливо зазначалося: «Виходить так, що всі інші етнічні групи мали б стати лише погноєм для розквіту цих двох груп (англо- та франкоканадської — *P. C.*)»²¹.

Я. Рудницький запропонував комісії власне бачення майбутнього Канади як багатокультурної держави — не тільки з двома офіційними, але й низкою регіональних мов. Однак розділ українського комісара («*Separate Statement*»), присвячений забезпеченню національних прав осіб нефранцузького й неанглосаксонського походження, у підсумковий звіт «комісії Лорендо-Дантона» так і не увійшов²². Утім, обстоювання Я. Рудницьким національно-культурних прав етнічних меншин не залишилось непоміченим у громадських колах. Його називали «рупором» («*porte-parole*») домагань етноменшин в країні (характерно, що не лише українців). Президент Канадської асоціації преси етнічних груп Дж. Кіршбаум визнавав: «Без сумніву, слов'яни, та й зрештою інші етнічні групи Канади, мають завдячувати зростанню своєї ваги у канадському суспільстві професору Я. Рудницькому»²³.

Однією з найнебезпечніших загроз для втрати національної ідентичності Я. Рудницький вважав космополітизм, особливо стосовно власних назв. Дослідник акцентував увагу на зміні українських прізвищ та імен, що відбувалося шляхом повної або часткової асиміляції — гібридизації²⁴. Після укладення шлюбу з представниками інших національностей більшість канадських українок перебирали прізвища чоловіків (рідше користувались подвійним прізвищем). До того ж, незворотнім виглядав процес, який філологи називають інтерференцією — проникнення елементів і рис однієї мови до системи іншої.

Важливою складовою національної самобутності та історичної пам'яті вчений вважав збереження топонімів-українізмів у Канаді. Звісно, найбільше їх зафіксовано у західній частині країни, проте зустрічаємо «українізми» і на сході — в Квебеку, де відсоток українців не такий вже й значний. Зокрема, у Монреалі є «бульвар Шевченка», «парк Івана Франка», «перехрестя Корчака» тощо. У 1980 р. «Кемпбел парк» у цьому місті перейменували на «парк Україна», після чого мер Монреалю Жан Драпо назвав такий крок «прецедентом вартим наслідування»²⁵. В контексті цього кве-

бекський журналіст українського походження Богдан Панчук підкреслював: «Коли Канада признає і хоче плекати багатокультурність, нехай починають з того, що в різних містах (включно з Оттавою) називають вулиці чи будинки, чи якісь там підприємства іменами діячів української культури»²⁶. Зі свого боку, Я. Рудницький, котрого вважають першопрохідцем в галузі канадської ономастики, наголошував на необхідності принаймні не допустити до зникнення вже існуючих українських топонімів у Канаді²⁷.

Запорукою збереження національної ідентичності для Я. Рудницького були т.зв. «дивні люди»: ті, що за словами вченого, «приїхавши на цей континент, не закладали ані нових політичних партій, ані нових церков. Вони не відкривали нових конт (рахунків — *P. C.*) у банках і не змінiali що півроку місця свого замешкання... Ці «дивні люди» закладали замість того музеї, архіви, бібліотеки, збирали матеріяли до історії, мови, фольклору...»²⁸. Поза сумнівом, до такого типу людей належав і сам Я. Рудницький, котрому, з-поміж іншого, належить ідея створення «Центральної українсько-канадської бібліотеки»²⁹.

Усередині 1966 р. Я. Рудницький висунув концепцію «лінгвоциду» — мововбивства. Під це визначення потрапляли: планове вбивство осіб, що розмовляють конкретною мовою; створення неналежних соціокультурних умов для розвитку тієї чи іншої етномовної групи, а також позбавлення її матеріальної чи моральної підтримки у мовно-культурних змаганнях, що веде до повільного завмирання мови³⁰. Назагал, концепція мовних прав у тлумаченні українського вченого базувалася на визнанні природного права кожного народу спілкуватися рідною мовою. Кожна етнічна група чи нація має природжене право вживати і розвивати власну мову, вимагати аби це право було конституційно й інституційно закріплене. Коли цього не відбувається, з'являються передумови для вмирання мови, — зазначав учений³¹.

Нова хвиля уваги до збереження національної ідентичності в українських колах Канади піднялась після того, як у липні 1969 р. федеральний парламент ухвалив закон, що проголошував французьку мову офіційною в країні і прирівнював її статус до того, яким володіла англійська мова. Як і слід було очікувати, українська громада негативно поставилась до подібного кроку. Частина українців обурювалась і запитувала: «Чому нас змушують розмовляти французькою мовою?». Інша частина зайняла більш прагматичну позицію. Наприклад, виступаючи 5 грудня 1970 р. з доповіддю на симпозиумі Комітету українців Канади (КУК), громадський діяч Левко Коссар запропонував використати заради збереження національної ідентичності досвід франкофонів: «На мою скромну думку, як зацікавленого спостерігача багатьох канадських культурних процесів, нам українським канадцам, — говорив Л. Коссар, — треба взяти у фокус... культурні намагання франкоканадців... Це власне і є приклад для наслідування, якщо українська чи інша культура мала б залишатися істотною частиною канадської цілісності»³².

Весною 1971 р., коли завершила свою роботу Королівська комісія з питань двомовності і двокультурності, прем'єр-міністр держави П'єр Трюдо оголосив про початок проведення «політики багатокультурності». Вперше

ідею багатокультурної Канади ще у 1962 р. висунув КУК, а Я. Рудницький доклав чи не найбільше зусиль до опрацювання її засад. Політика багатокультурності декларувала підтримку всіх культур, а не лише англо-чи франкокандської, допомогу у подоланні бар'єрів в процесі повноцінного входження у канадське суспільство, стимулювання творчої взаємодії і обміну між усіма культурними групами Канади в інтересах національної єдності. Імігрантам мала надаватись допомога у вивченні хоча б однієї з офіційних мов, а в урядовій програмі зазначалось: «Ми можемо в нашій країні мати дві офіційні мови, але ми не можемо мати двох офіційних культур»³³. П. Трюдо ніколи не був прихильником політики багатокультурності, але у той момент він вбачав у ній дієвий контраргумент відносно теорії «двох націй», що зміцнила свої позиції у 1960-х рр. у франкомовному Квебеку³⁴.

У 1973 р. Я. Рудницький став керівником докторської дисертації «Етнічні меншини та нова Конституція Канади» Сергія Радчука, котрий рік по тому очолив КУК. С. Радчук у своїх спогадах відзначав: «Це був дуже цікавий та пізнавальний процес. Прем'єри провінцій усе ще продовжували обговорювати конституційну угоду, і я мав твердий намір у перспективі представити третій етнічний елемент канадського населення (третю силу) та його правовий захист у рамках запропонованої нової конституції Канади»³⁵. Щоправда, виражати конституційні прагнення канадського Заходу, й зокрема обстоювати принципи багатокультурності, судилося генеральному прокурору Саскачевану українського походження Рою Романіву, котрий став заступником голови спеціальної комісії з підготовки конституції³⁶. У підсумку 27 стаття («Багатокультурна спадщина») Конституційного Акта 1982 р. юридично закріпила багатокультурний статус Канади як держави³⁷.

У спеціальному листі на адресу Я. Рудницького від 9 вересня 1976 р. прем'єр-міністр Канади високо оцінив діяльність українського вченого, згадавши передусім про пропагування ним ідеї багатокультурності. У 1992 р. громадського діяча нагородили «Орденем Канади» — найвищою державною нагородою країни. Нині Я. Рудницького називають одним із найвідданіших захисників української національної ідентичності та «батьком канадської багатокультурності».

Отже, внесок Я. Рудницького у збереження канадськими українцями національної ідентичності є надзвичайно вагомим. Початково, деякі ідеї вченого видавались такими, що випереджують час, однак саме вони сприяли перетворенню Канади на взірець багатокультурної країни із дотриманням національно-культурних прав етноменшин.

¹ Professor J.B. Rudnyckyj. Sexagenarius (1910–1970) / Trib. By Y. Slavutych. Winnipeg, 1971. P.5.

² Рудницький Я. З подорожі навколо півсвіту. Вінніпег. 1955. С. 50.

³ Див. Рудницький Я. До українсько-канадської фольклористики й діалектології. Вінніпег, 1963.

⁴ Rudnyckyi J. Multiculturalism and Multilingualism in Canada. Ottawa, 1983. P. 11.

- ⁵ Рудницький Я. З подорожей по Канаді, 1949–1959. Монреал, Вінніпег, Ванкувер, 1959. С. 125–126.
- ⁶ Носко-Оборонів Т. Ярослав Богдан Рудницький. [Б.м.в.], 1992. С. 21.
- ⁷ Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення. Мюнхен, 1968. С. 30.
- ⁸ Рудницький Я. З подорожей по Америці. Вінніпег, 1956. С. 124.
- ⁹ Рудницький Я. З подорожей по Канаді... С. 62.
- ¹⁰ «Ми і світ». Ніагара Фолз. 1979. Ч. 209.
- ¹¹ Rudnyckyi J. Languages of Canada. Ottawa; Montreal, 1987. P. 45.
- ¹² «Нові дні». Торонто. 1962. Ч. 152.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Rudnyckyi J. Multiculturalism and Multilingualism in Canada... P. 62.
- ¹⁵ Rudnyckyi J. Languages of Canada... P. 43.
- ¹⁶ Ibid. P. 8.
- ¹⁷ Yuzyk P. Maiden Speech — «Canada: A Multicultural Nation», March 3, 1964 // Yuzyk P. For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centers Across Canada. Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973. P. 28.
- ¹⁸ Ibid. P. 34.
- ¹⁹ Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. A Preliminary Report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. Ottawa: Queen's Printer, 1965. P. 138.
- ²⁰ Ibid. P. 23.
- ²¹ «Нові дні». Торонто. 1965. Ч. 190.
- ²² «Ми і світ». Ніагара Фолз. 1968. Ч. 142.
- ²³ Professor J.B. Rudnyc'kyj. Sexagenarius (1910–1970)... P. 17.
- ²⁴ Рудницький Я. З подорожей по Канаді... С. 25–26.
- ²⁵ L'Odonymie ukrainienne de Montréal: Aperçu géographique historique. Montréal, 1992. P. 24.
- ²⁶ Ibid. P. 24.
- ²⁷ Prof. J.B. Rudnyc'kyj et L'Onomastica, 1937–1982. Montréal, 1987. P. 28.
- ²⁸ Рудницький Я. З подорожей по Канаді... С. 4.
- ²⁹ Рудницький Я. Українські бібліотеки в Канаді Вінніпег, 1954. С. 7.
- ³⁰ Rudnyckyi J. Linguicide. Winnipeg; Munich, 1976. P. 23–24.
- ³¹ Ibid. P. 23.
- ³² Коссар Л. За посилений розвиток української культури в Канаді в другому сторіччі Канадської федерації (Доповідь на симпозиумі КУК, 5 грудня 1970 року) // Календар-альманах «Нового шляху» на 1971 рік / За ред. А. Д. Добрянського Вінніпег. С. 113.
- ³³ «Нові дні». Торонто. 1973. Ч. 279.
- ³⁴ Леслі П. Аналіз державної політики / Пер. з англ. Київ, 1999. С. 193.
- ³⁵ Радчук С. Я обрав Канаду: Спогади / Пер. Н. Волошинович, З. Корабліна, В. Новак. Луцьк, 2008. С. 46.
- ³⁶ «Ми і світ». Ніагара Фолз. 1980. Ч. 217.
- ³⁷ Конституционный акт 1982 г. // Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада (официальные тексты.) / Сост. В. В. Маклаков. Москва, 1996. С. 326.